

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:2. 2006

Genmäle till Tryggve Siltberg

Av Jens Lerbom

Det är förmodligen få avhandlingsförfattare förunnat att i *Historisk tidskrift* bli kritiserade inte bara, som sig bör, av fakultetsopponenten, utan även av en väl insatt extraopponent. Så vitt jag vet har det endast hänt en gång tidigare – det gällde ungefär samma ämne och exakt samma extraopponent.¹ Det rör sig om en verklig kännare av Gotlands historia, landsarkivarien i Visby Tryggve Siltberg. Han är en initierad försvarare av en hävdvunnen bild av en fri jämlik gotländsk bonderepublik som först på 1600-talet dukar under för det han kallar statens "invasion".

Tingsdomarna

Siltberg och jag har olika syn på innebörden i begreppet elit och hur en sådan fungerar i ett lokalsamhälle. Han ser begreppet, när det knyts till tingsdomarna, som något negativt. De har inte, menar han, utgjort en "adel", de har inte "berikat" sig på andras bekostnad eller varit "enväldiga". Jag instämmer, eftersom jag aldrig påstått att så varit fallet.² Tvärtom kan en elit äga hög grad av legitimitet i ett samhälle. Möjligen föreligger det en sammanblandning från Siltbergs sida mellan mig och Carl Johan Gardell.

Det krävs dock flera samspelande faktorer för att man skall tala om en elit. Något förenklat handlar det, som Max Weber uttryckt det, om makt, status och välmåga. Det räcker alltså inte med att bara vara rik. Domarna passar väl in i detta. Faktum är att Siltbergs egen forskning och de delvis nya källtexter han hänvisar till i sitt debattinlägg ytterligare stärker min tolkning.

Han har själv visat att domargårdarna skall placeras i ett övre ekonomiskt skikt. De var inte alltid rikast men de var onekligen välmående.³ Det är också ett faktum att domarna långt in på 1600-talet var öns politiska företrädare. De var dessutom uppbördsmän i tingen, de fungerade så långt vi vet som både åklagare och – vilket redan namnet antyder – domare, åtminstone till 1600-

1. Se debatten mellan Tryggve Siltberg och Carl Johan Gardell i *Historisk tidskrift* 1989.

2. Ett undantag utgör rubriken till min artikel "Vapensköldar och Bondeadel. Funderingar kring den medeltida Sundreorgeln och några gotländska bondegravstenar", *Haimdagar* 1998:2, där ett par citationstecken kring ordet "bondeadel" ramlat bort. Eventuella frågetecken rätas dock ut i brödtexten, bl a på s 10: "Jag är helt överens med Siltberg om att det inte fanns några bönder på Gotland som kan kallas 'adel' eller ens 'bondearistokrati'".

3. Tryggve Siltberg, "Markelejet, tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet", opublicerad licentiatsavhandling, Umeå 1993, s 25.

talets första hälft.⁴ Oavsett om dessa funktioner var tagna i beslag av en "girig oligarki" (vilket jag inte tror) eller bortgivna under accepterade former av bondesamhället (vilket jag menar) så torde Siltberg hålla med om att ämbetet åtminstone innan staten stärkte sitt grepp innebar makt och inflytande.

Jag medger att termen "ärftlig" är en för stark formulering när det gäller domarnas släktskapsrelationer och rotationen mellan gårdar, men jag vidhåller att ämbetet cirkulerat inom en begränsad krets av familjer och gårdar. Exakt hur snäv denna krets var och hur det eventuellt förändrades över tid går naturligtvis inte att helt klargöra. Men även Siltberg har noterat de cykliska rotationerna mellan ett begränsat antal gårdar.⁵

Naturligtvis kan inte släktskapsrelationer mellan präster och domare på 1500- och 1600-talet automatiskt föras tillbaka till medeltiden, vilket jag inte heller gör. Samtidigt är det tveksamt huruvida man kan, på det sätt Siltberg gör, kvantifiera sig fram till tolkningen att så gott som samtliga gårdar på ön någon gång genererat en präst. Han har visserligen rätt i att många präster vars ursprung nämns i gravinskrptioner varit från Gotland. Det finns omkring 18 inskrptioner där det framgår att prästen antingen var född vid en specifik gård eller socken alternativt hade släktingar på ön. Siltberg undviker dock att nämna de omkring 35 inskrptioner där prästernas ursprung inte omnämns.⁶ Han undviker också att nämna de visserligen få men ändå existerande inskrptioner som visar att präster även rekryterades utifrån och att det åtminstone i ett fall från 1300-talet är uppenbart att celibatreglerna för präster inte fått fullt fotfäste på ön och att en prästson kunde följa i faderns fotspår.⁷ Detta antyder att även prästerskapet rekryterats från en mer begränsad krets än vad Siltberg vill få oss att tro.

Att analysera status i ett äldre bondesamhälle är en metodologisk utmaning. Status går knappast att mäta. Jag har i stället försökt titta närmare på

4. Trygve Siltberg, "Gotlands tingsindelning genom tiderna och domstolsreformen 1618", *Gotländskt Arkiv* 1991.

5. Siltberg 1993, s 25.

6. Beräkningen är baserad på en databehandling utförd av undertecknad av samtliga kända inskrptioner om präster på Gotlands landsbygd.

7. Flera exempel noterades av Karl Gustaf Gottfried Hilfeling under dennes gotländska resor kring sekelskiftet 1800; se Torsten Gislestam (utg.), *C G G Hilfelings gotländska resor*, 1–2, Visby 1994–1995. Det gäller Herr Laurens Ebbinkg död 1393, präst i Hejunum, vars släktnamn inte klingar särskilt gotländskt (Hilfeling 2, s 65), prästerna Herr Petrus i Mästerby död 1372, född i Visby och Johannes Krok i Tofta död 1430, också han född i Visby (Hilfeling, 1, s 138 och 212). Dessutom inskrption i Burs över prosten i Stånga Herr Johannes, kanik i Lund (Hilfeling 1, s 145). Se även inskrption i Fide kyrka över "Herr Johannes fader till Herr Botvid"; Hilfeling, 1, s 159.

hur bönderna valt att manifesteras sig, främst på gravhällar via symboler, språk och texter.

Vapensköldarna har inte, som Siltberg påstår, varit i allmänt bruk bland de gotländska bönderna. Jag har exempelvis visat att de tio vapensköldarna på Sundreorgeln inte symboliserat gårdarna i socknen. Dessa var nämligen minst tolv under medeltiden, inte tio.⁸ Det var och förblev alltså en begränsad krets bönder som använde vapensköldar, och de flesta var antingen domare eller hade anknytning till en domargård.

När det gäller språket menar Siltberg att ett exempel på hur en (förmodad) domare använt runor i stället för – som i övriga kända fall – latin, skulle stjälpas min tolkning. Om nu Gairvat verkligen var domare, vilket är fullt möjligt, så hjälper snarare än stjälper inskriptionen min förklaring. Att texten är skriven på runor för på ett intressant sätt in en eventuell tidslig dimension på hur bondeeliten på Gotland artikulerade sin särart. Detta spår vore värt att följas upp. Kanske går det att tidfästa användningen av latin som statusmarkör. Jag har länge funderat på – utan att för närvarande ha några belägg – om inte 1300-talets mitt, med digerdöden och Valdemarståget, var en viktig brytpunkt i öns historia, inte bara ekonomiskt och politiskt utan även kulturellt.

Betydligt intressantare än språket är vad som faktiskt står på stenen. Förutom att jag med Siltbergs hjälp kan lägga till ytterligare ett (förmodat) namn i den långa raden av mäktiga män från domargården Kyrkebinge i Gothem, så står det klart att det varit viktigt för de efterlevande att betona just denna individs särskilda betydelse. Gairvat sågs uppenbarligen som viktig eller, för att citera Siltberg, "betydelsefull". Denna vilja att lyfta fram starka män är inte unik. Gutasagan talar till exempel om Avair Strabain som den som "rådde mest på den tiden". I Vall kyrka finns en gravhäll, på latin och med vapensköld, över Petrus Hardings, vilken beskrivs som en "klippa bland sitt folk".

För att sammanfatta: Tagna var för sig skapar inte dimensionerna makt, status, släktskap och välstånd en elit. Men poängen är att de inte skall analyseras var för sig. De måste sättas i relation till varandra. Det är när det står klart att dessa kategorier överlappar varandra på ett så uppenbart sätt som det framstår tydligt att domarna var en klart profilerad elit.

8. Lerbom, 1998.

Det gotländska tingssamhället och statens "invasion"

Något förenklat menar jag att den vardagliga politiska kulturen på Gotlands landsbygd gick från att ha varit muntlig, patriarkal och präglad av den lokala eliten till att bli mer offentlig, skriftlig och individualiserad.

Siltberg menar att detta motsägs av framför allt förekomsten av tre fora. Det rör sig om den så kallade mantalsdagen eller Gutestuen vilken torde vara synonym med landstinget, vidare de kungliga kommissionerna som skickades till ön från 1492 och framåt, samt slutligen de 20 gotländska tingen och hur de antas ha fungerat.

Återigen måste vi titta närmare på vad källorna berättar om dessa organ. Vad är det till exempel Strelow säger, jo att alla stridsdugliga "män" infann sig i Visby. Att vara på plats är dock inte synonymt med att ha inflytande. När det gäller 1492 års kommission så framgår det inte vem eller vilka som deltog eller ens vad som dryftades. Däremot är det mycket riktigt så att flera individer lade fram sin sak inför fogden Dumstorp 1545. Vilka var då dessa? Förutom att samtliga var män, så var många av dem domare, före detta domare och präster som kommit i konflikt med fogden men också med varandra. Dessutom hävdade tingsdomaren i Hemse att förhandlingar skedde muntligt utan nedskriven lagbok och att man dömde godtyckligt.⁹

I Dumstorps skrivelse finns det också flera exempel på hur domare och andra elitpersoner handlat självsvåldigt. Siltberg kan knappast mena att exemplet med prästfrun i Lärbro, som utan rättegång hängt en gammal kvinna upp och ner och misshandlat henne med påk för bland annat påstådd synd, ger intryck av ett fungerande rättsväsende.¹⁰ Det går nog knappast att uppbära ett mer talande belägg än Dumstorps rapport för att det gotländska tingen dömde efter traderad lag, att det var patriarkalt och att rättsskipningen kunde vara godtycklig.

Jag har inte någonstans påstått att de gotländska tingen före 1600-talet enbart befolkades av tingsdomarna och deras släkter. Inte heller har jag påstått att det saknades kommunikation inom tingen. Naturligtvis kommunicerade bönderna med varandra. Poängen är att kommunikationen mellan tingen, "landet" Gotland och staten och dess lokala företrädare var kollektiv och gick via den lokala eliten, domarna.

9. Trygve Siltberg (utg), "Översättning av Johannes von Dumstorps svarsskrivelse omkring 1545", *Gotländskt Arkiv* 1995, s 101, spalt 1, under paragraf 17.

10. Siltberg 1995, s 104, spalt 2, paragraf 34.

När det gäller de gotländska tingsens offentlighet, i meningen öppenhet och folkligt deltagande, baseras min analys på flera olika berättande källor som jag menar sammantaget ger en delvis annan bild än vad som är känt från tidigare forskning. Siltberg väljer dock att bara skjuta in sig på valda delar av min analys. Han menar att min metod är "dålig" när jag försöker tolka omnämnanden i gotländska tingsvittnen. Här har han tydligen missat den jämförelse jag gör med ett tingsvittne från Skast härad på Jylland från 1537. Formuleringarna i de två breven är bitvis likartade men när det kommer till vilka som bevittnat transaktionen skiljer de sig tydligt åt. I det gotländska brevet nämns enbart köpare, säljare, landsdomaren och tingsdomaren. I det danska brevet nämns förutom domare också ett flertal bisittare, bland annat stockmän.¹¹ Sådana stockmän dyker inte upp i gotländska tingsvittnen från de rumsligt sett större settingstingen förrän efter 1618, och de har då enbart en symbolisk funktion, vilket förklarar den stora rotationen eller "participationen".

Jag vill också lyfta fram några delar av min analys som Siltberg väljer att inte nämna. Han nämner inte att kvinnor knappt förekommer i saköreslängderna före 1619, vare sig som kärande eller svarande. Inte heller att det inte går att uppbringa en enda kvinnlig gårdsansvarig i skattelängderna före 1620-talet, vilket var relativt vanligt i övriga delar av Norden. Han nämner inte mitt exempel på hur kvinnor som ville få vittnesmål behandlades före och efter domstolsreformen 1618, vilket kastar ett visst ljus på hur det gotländska tinget fungerade. När en kvinna vid namn Butvi kom till domkapitlet 1588 för att begära skilsmässa skickades hon hem med uppmaningen att skaffa ett intyg från sin sockenpräst. Året därpå återkom hon i sällskap med sin präst och tingsdomaren som muntligt gav henne ett gott och ärligt vittnesmål. När Birgitta Lilla Hammars från Östergarn 44 år senare gjorde samma sak hade hon med sig ett skriftligt sockenvittne, vilket lästs upp på både settingsting och landsting.¹²

När det gäller konsekvenserna av den statliga "invasionen" måste jag uttrycka en viss förvåning över Siltbergs beskrivning av min avhandling. Siltberg har vid ett flertal tillfällen betonat att åren kring 1620 är den verkliga brytpunkten för "förstatligandet" av Gotland.¹³ Och jag har delat hans åsikt. Nu

11. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1800*, Lund 2003, s. 80.

12. Visby domkapitels arkiv Al:2, fol 22v och opag 15890205, VDK Al:5 16320604.

13. Se t ex Siltberg 1993, s 59.

menar han att förstatligandet av Gotland "i huvudsak ägde rum efter 1645". Detta kan givetvis diskuteras; själv har jag velat tona ner betydelsen av året 1645 som en skarp vattendelare i öns historia och i stället sett 1620-talet och 1680-talets statliga ingripanden i lokalsamhället som betydligt viktigare.

Mer förvånande är dock hans påstående att jag skulle ha ett överhetsperspektiv i min analys. Självklart har jag huvudsakligen studerat "svenskt" källmaterial, vad annars? Siltberg nämner dock inte min genomgång av de egenhändigt skrivna bondebrevens samt brev författade av tidigare danska tjänstemän. Och som nog framgått så råder det delade meningar om hur mycket som egentligen nedtecknades i det gotländska tingssamhället som präglades av muntliga förhandlingar. Åtminstone menade tingsdomaren i Hemse att det var lite så och så med det nedtecknade på 1540-talet.

Självklart "befriades" inte gotlänningarna av Sverige den 1 november 1645. Vad jag visar är att övergångsprocessen var flerdimensionell. Det var en process som innefattade såväl en individualisering av den vardagliga politiska kulturen som ett uttalat missnöje och vardagligt motstånd mot överheten. Det sistnämnda är för övrigt ingående behandlat i ett särskilt kapitel som Siltberg även det väljer att inte kommentera.

Avslutningsvis vill jag säga att Siltbergs debattinlägg sätter fingret på två olika synsätt på hur historia som vetenskap kan bedrivas. Det är uppenbart att Siltberg hör hemma i en socialhistorisk forskningstradition – han tror på det kvantifierbara och på en sanning om hur det en gång var. Det är inget fel i det. Själv har jag dock – även om jag också ibland räknar och menar att det funnits verkligheter som det går att närma sig sanna uppfattningar om – ett annat perspektiv, ett kulturhistoriskt. Det innebär att jag är intresserad av individers och grupper symboliska uttryck, föreställningsvärldar och handlingsmönster och strävar efter att, med hjälp av såväl texter och bilder som mänskliga handlingar, försöka tolka dessa.

En kulturanalytisk metod är därför, som Janken Myrdal nyligen på ett bra sätt formulerat det, inte beroende av ett tydligt avgränsat källmaterial.¹⁴ Det handlar om att kombinera olika källor, sätta utsagorna i dessa i relation till varandra för att om möjligt se nya mönster. Givetvis får man inte medvetet utelämma källor. I synnerhet gäller det samhällen och tidsperioder som inte

14. Janken Myrdal, *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2003.

15. Hans Strelow, *Cronica Guthilandorum. Den Guthilandiske Cronica*. Köpenhamn 1633, s 130, 145; *Gotlands runinskrifter*, 1, Stockholm 1962, s 165.

använt sig av, alternativt inte bevarat skriftliga källor i någon större utsträckning. Vilket tyvärr Gotland är ett exempel på.

Det är dock fundamentalt att en analys skall vara förankrad i samtida källmaterial. Nämndemannarekryteringar på 1800- och 1900-talen, nutida politikers bostadsadresser och antropologiska studier av socknar på 1990-talet säger inget relevant alls om det medeltida och tidigmoderna Gotland. Det gäller även sägenuppteckningar från 1800-talet, som i och för sig utgör utmärkta källor för en förståelse av den tid då de artikulerades.

Om jag – mot min övertygelse – skulle använda mig av folklivsberättelser, skulle jag hänvisa till exempelvis den bonde i Lye som för den danske rese-nären Langebeck på 1740-talet berättade att det på Mannegårda i äldre tider funnits en "gammal och förnäm" domarsläkt. Men jag avstår. Jag är nämligen av den bestämda uppfattningen – och på denna punkt känner jag mig inte ensam i historikerskrået – att människors attityder och beteenden har förändrats på flera grundläggande sätt i dagens samhälle jämfört med medeltidens. Även om vi kan ha olika uppfattningar om hur, är jag övertygad om att det även gäller Gotland.